
*М.В. Осокін,
аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ІДЕОЛОГІЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

Аналіз ідеології як цілісного, системного і, водночас, суперечливого феномена у сучасних умовах набуває вельми актуального значення. Ідеологія як соціальний феномен виявляє себе майже в усіх сферах соціального життя і не може бути відокремленою від самої культури і соціальної думки сучасних суспільств.

На нашу думку, одними з основних проблем є, по-перше, проблема інтерпретації ідеології в термінах істинності і хибності, тобто її негативної інтерпретації як хибної свідомості соціальної реальності в контексті маскування і відстоювання інтересів різних соціальних груп і класів; по-друге, великий інтерес викликає проблема співвідношення “суб’єктивних” і “об’єктивних” характеристик ідеології.

Проблематика ідеології як поняття і соціального явища дістала досить широкого розвитку як у зарубіжній, так і у вітчизняній науці. У центрі уваги перебувають як змістовні аспекти ідеології (порівняльний аналіз ідейних концепцій), так і функціональні (місце, роль, функції ідеології в суспільстві).

Дослідження з проблем ідеології можуть мати як методологічний (природа ідеологічних явищ, методи її виявлення, описи, підходи до аналізу), так і прикладний характер (питання ідеологічної роботи, поводження з ідеологіями).

Традиційний підхід західної науки до дослідження ідеології ґрунтується переважно на трьох основних пунктах: плюралізмі ідеологій; визначенні ідеології як хибного або поєднанні хибної і дійсної свідомості; зведенні ідеології до упередженості в думках, запереченні в ній творчого начала.

Центральним пунктом досліджень з ідеології є уявлення про ідеологію як про хибну свідомість (Д.Белл, С.М. Липсет, К.Манхейм, Х.С. Хьюз, Е.Шиллз). Проте поняття “хибності” ідеології тут не тотожно поняттю брехливості. Ідеологія містить не обов’язково істинне або хибне знання, вона може мати імовірнісний (прогностичний, символічний) характер. Відповідно, у визначенні сутнісних рис ідеології відбувся перехід від зіставлення якостей її істинності (об’єктивності) і хибності (як навмисного спотворення дійсності) до аналізу її ідейно-ціннісної природи, розуміння цінностей як основи ідеології.

За своєю суттю ідеологія є “хибною” не тому, що вона навмисно спотворює дійсність на догоду тим чи іншим політичним інтересам, а через той простий факт, що цінності за своєю природою не є простим адекватним віддзеркаленням дійсності. Цінності та ідеї, що їх виражають, є немов іншою реальністю ніж та, що дана людині в її простих відчуттях. Мовою філософії цей факт відображений у визначенні трансцендентного характеру цінностей щодо “об’єктивної реальності”. Людина не може сприймати навколишню реальність інакше, ніж крізь призму своїх ідейно-ціннісних орієнтацій.

Аналізуючи феномен ідеології чимало теоретиків, зокрема структуролого-марксистів, тлумачать його як систему уявлень, яка відрізняється від науки тим, що в ній практичне спрямування превалює над теоретичним. Французький соціолог і публіцист Р.Арон, зокрема, вказує на те, що політична ідеологія завжди змішує, більш чи менш вдало поєднуючи, судження фактів і судження цінностей. Вона виражає історичну перспективу і прагнення майбутнього. Тому вона не має альтернативи істинного і хибного. Це, скоріше, безперервний діалог, ніж щось остаточно доведене і стверджене.

У радянській науці до недавнього часу питанням ідеології надавалося провідне значення. Ідеологія в радянському суспільстві була одним з його основних системоутворювальних елементів, найважливішим чинником суспільного і державного будівництва. Система цілеспрямованої ідеологічної дії охоплювала майже всі аспекти і сфери життєдіяльності радянських людей.

У радянській теорії застосовувався переважно соціологічний підхід, тобто дослідження ідеології здійснювалося з позицій вирізнення інтересів класів (соціальних груп) та їх віддзеркалення в ідеологічних системах. Ідеологія у своїх змістовних аспектах розглядалася як вираження класових і партійних інтересів у теоріях і концепціях.

Перспективне розуміння ідеології, на нашу думку, запропонував Д.Т. Жовтун: “Ідеологія – система ідей, поглядів, уявлень, що містить концептуальне, теоретичне осмислення соціального буття з точки зору інтересів, потреб, цілей і ідеалу певних соціальних груп і прошарків, національних утворень. Ідеологія є продуктом соціально-політичної діяльності людей, складовою духовного виробництва і навіть культури. Структурно вона складається з політичних теорій і ідей, суспільно-політичних ідеалів, цінностей, концепцій політичного розвитку і політичних програм, політичних символів та ін.” [1, 367].

Істотним уточненням сенсу феномена ідеології може слугувати думка Т.Іглтона: “Ідеологія” – це текст, який витканий з павутини різних концепцій і простежується крізь розмаїття різних історій. Можливо, важливіше зрозуміти, що є справді істотним усередині кожної з генеалогічних ліній, а що може бути відкинуто, ніж намагатися примусово поєднати їх в якусь Велику Глобальну Теорію” [2, 35].

Ще один розгорнутий опис феномена ідеології належить К.Гірцу: “Хоч би чим були ідеології (проекціями неусвідомлених страхів, вуалюванням прихованих мотивів, добровільними вираженнями групової солідарності, вони, насамперед, суть карти проблематичної соціальної реальності і матриці, згідно з якими створюється колективна свідомість. Чи точна така карта, чи адекватна така свідомість у кожному окремому випадку – особливе питання, на яке навряд чи можна відповісти однаково, кажучи про нацизм і сіонізм, про націоналізм Маккарті і Черчилля, про захисників сегрегації та її супротивників” [3, 250].

Зрозуміло, що перелік характеристик ідеології (з представлених описів): осмислення соціального буття, продукт діяльності, частина духовного виробництва, текст, павутина, різні історії, групові солідарності, карти реальності, матриці свідомості – може бути продовжений.

Проте ці самі характеристики позначили найважливіший аспект розгляду феномена ідеології – взаємозв'язок і своєрідність у взаємодії з культурою, релігією, наукою, філософією, мистецтвом, правом, екологією тощо.

Розумінню зв'язку ідеології і культури та їх особливих відносин сприяє, на нашу думку, розгорнуте визначення культури, запропоноване Б.С. Єрасовим: “Культура – це особлива сфера і форма діяльності, яка має свій зміст і свою структуру, і, водночас, впливає на решту сфер буття, зокрема на соціальні відносини і політику. Культура створює таке поле і спосіб спілкування, в якому і формується кожне окреме суспільство зі своєю внутрішньою структурою, але відзначене самотністю, що виокремлює це суспільство від інших” [4, 24].

Таким чином, загальним у взаємозв'язку культури та ідеології є, насамперед, сфера їх формування: духовне виробництво, духовна діяльність.

Другий аспект, що їх об'єднує – структурний. Б.С. Єрасов до основних компонентів культури залучає міфологію, релігію, ідеологію, науку, художню культуру [4, 37].

За своїм змістом поняття “культура” є значно ширшим за поняття “ідеологія”. І це зрозуміло. Культура охоплює собою всю сферу людської діяльності й інтересів, ідеологія – лише ту частину з них, яка входить в орбіту “суб’єктивності” певної соціальної групи. Водночас, як частина культури, ідеологія відіграє в ній особливу роль, посідає особливе місце. Останнє пов’язано з природою самої ідеології як концентрованого відображення соціальних інтересів свого суб’єкта, у зв’язку з цим – як активно-прагматичної соціальної свідомості. Кожне явище суспільного життя ідеологія розглядає крізь призму інтересів, потреб і орієнтацій “свого” суб’єкта. Вона визначає значення тих чи інших явищ у контексті їх (інтересів і потреб) задоволення, дає їм оцінку, формулює принципове до них ставлення. Саме тому ідеологія не є рівнозначним елементом культури. Вона претендує на особливість, а саме – бути в ній своєрідним стрижнем, навколо якого розгортаються інші культурні сюжетні лінії та який надає їм соціальної спрямованості. Зрозуміло, що ця спрямованість зумовлена інтересами тієї соціальної групи, ідеологією якої вона є.

Розглянемо характер чинників, що визначають відмінність ідеології від культури. Такий цікавий і ґрунтовний аналіз здійснений Б.С. Єрасовим у розділі “Культура й ідеологія” його книги “Соціальна культурологія” [4, 182–190].

Перша відмінність – це послідовність оформлення кожного феномена: спочатку культура, потім релігія і лише орієнтовно на початку ХІХ ст. – ідеологія.

Друга відмінність – істотно різна динаміка (ідеологія більш енергійна, а культура більш стійка).

Взаємодія цих найважливіших ланок культури, реальної суспільної свідомості має свою значну історію. Насамперед, відзначимо загальні характеристики.

Перша об’єднуюча їх особливість – постійна спільна робота (у минулому, сьогодні і майбутньому), орієнтована на допомогу людям у позитивному, конструктивному сприянні регулюванню духовного життя, соціальної поведінки, залученню до гідних цілей, ідеалів і цінностей.

Друга загальна особливість – участь у підтримуванні соціалізації людини.

Третя важлива загальна особливість – органічне входження до змісту двох феноменів (релігії та ідеології) міфу, утопії, фантазії. Тут йдеться про ірраціональний компонент. Точніше – про реальне співвідношення раціонального й ірраціонального.

Загальне і відмінне у взаємодії культури, релігії та ідеології у ХХІ ст. найвиразніше виявилось в оформленні двох напрямів ідеології – релігійного і світського (атеїстичного).

Саме оформлення ідеології як самостійного, оригінального феномена, що потрібен суспільству, зумовлено необхідністю нової якості, нового змісту духовного життя.

Першу відмінність релігії від ідеології (світської) Б.С. Єрасов сформулював так. Одна з найбільш істотних відмінностей за змістом полягає, на його думку, в тому, що будь-яка розвинута релігія обов’язково має в своєму складі есхатологічне вчення, що розкриває для віруючих гірку долю світу і суспільства, а також і потойбічне життя індивіда як продовження або віддзеркалення його позаземного існування. А ідеологія зосереджена на тому чи іншому улаштуванні земного порядку в суспільстві [4, 186].

Другу відмінність, згідно з Б.С. Єрасовим, можна назвати інституційною: основним інститутом підтримки релігії є церква, а головними інститутами підтримки світських ідеологій є державні, громадські організації, політичні партії, засоби масової інформації (ЗМІ).

Оформлення науки як самостійної ланки культури, сфери суспільної свідомості, духовної діяльності відбулося приблизно в ті самі часи, що й ідеології.

Загальним, що їх характеризує (особливо соціальні науки та ідеології) є орієнтованість на формування переконань учених як членів наукового співтовариства. Т.Парсонс особливо відзначає змістовну єдність науки та ідеології, що виявляється в

“переконаннях, спрямованих на проблеми особи, колективу та культурних об’єктів” [5, 483].

Відмінність між ними може бути обґрунтована через розгляд їх головних функцій. Якщо наука орієнтована, насамперед, на пізнання людини, суспільства, космосу, то ідеологія покликана сприяти людині, суспільству осмислити аргументи і технології, які можуть допомогти наблизитися до здійснення бажаних змін.

Цю їх особливість лаконічно і переконливо пояснив К.Мангейм. Ідеологія, на його думку, спрямована на діяльнісно-практичне сповнення духовного життя, а наука – на пізнавальне і констатуюче освоєння буття [6].

Для розуміння цього складного і делікатного зв'язку К.Гіртц запропонував кілька цікавих думок. У своїй праці “Ідеологія як культурна система” він розвиває символічну концепцію культури, в якій ідеологія виступає складовою культури.

“Культурні моделі – релігійні, філософські, естетичні, наукові, ідеологічні – це “програми”; вони забезпечують нас шаблонами або кресленнями для організації соціальних і психічних процесів, так само, як генетичні системи надають шаблон для організації процесів органічних...”

Найбільш безпосередня причина ідеологічної активності – втрата орієнтирів, нездатність, за відсутності відповідних моделей, досягнути універсум громадянських прав і обов'язків, в якому опиняється індивід...

І образність мови ідеологій, і гарячковитість, з якою, одного разу прийняті, вони беруться під захист, спричинені тим, що ідеологія намагається надати смисл незрозумілим соціальним ситуаціям, вибудувати їх так, щоб у них стала можливою цілеспрямована дія. Оскільки метафора розширює мову, збільшуючи її семантичне поле, роблячи можливим виражати значення, які не можуть, або принаймні ще не можуть, бути виражені буквально, так і безпосереднє зіткнення – іронія, гіпербола, перебільшена антитеза – буквально значень в ідеології дає нові символічні схеми, під які можна підвести міриади “незнайомих дещо”, з якими, як при приїзді в чужу країну, ми стикаємося при змінах у політичному житті” [3, 247–250]. Гіртц обстоював думку, що культурна система не задана суспільству генетично, а виникає з необхідністю в будь-якому людському суспільстві, надаючи смисл і спрямовуючи людську діяльність через систему символів.

Ідеології містять у собі не лише картину суспільства, а й приписи щодо вчинків. Говорячи образно, ідеології – це географічні карти, які схематизують реальність у символічній формі. “Невидима рука ринку”, “класова боротьба”, “священна війна”, “миротворча операція”, “антинародний режим” – приклади символічного конструювання соціальної дійсності в межах конкуруючих ідеологій, які намагаються, створюючи певну ідентичність, мобілізувати своїх прибічників на ті чи інші вчинки.

Таким чином можемо констатувати, що:

– сенс феномена ідеології полягає в реальному поглибленні і розширенні ролі ідеології як оригінальної і безперечно необхідної складової частини культури, як самостійного простору духовного виробництва, як найважливішого елементу суспільної свідомості, як цінного різновиду суспільних відносин;

– актуальність феномена ідеології може бути найбільш значущою для розуміння і засвоєння загальнонаціональної мети, ідеалів і цінностей, здатних позитивно вплинути на спільну діяльність багатьох громадян України для енергійного просування до добробуту і безпеки кожного, суспільства і держави загалом.

Феномен ідеології дає можливість розглянути лише образ ідеології, що дає змогу зрозуміти її генезис, функціонування, динаміку.

У реальності так само, як існує безліч культур і релігій, живе і безліч ідеологій. Природно, що виникає питання про можливість певного впорядкування, систематизації такої різноманітності.

Розмаїття людських культур досліджене вперше німецьким ученим І.Г. Гердером. У своєму головному творі “Ідеї до філософії історії людства” він обґрунтував провідну роль культур у формуванні різноманітних людських спільностей. Кожному суспільству, на думку Гердера, відповідає своя культура із своїми особливостями в сімейних відносинах, мові, релігії, ремеслах, науці, мистецтві.

Сьогодні можна додати до цього переліку й особливості національної ідеології. А щодо впорядкування ідеологій громадянського суспільства, то, насамперед, виокремимо такі: глобальні, регіональні, національні, корпоративні та партійні. Паралельно існують ідеології антигромадянської спрямованості: ідеології міжнародного тероризму, регіонального тероризму, організованої злочинності.

Досить зручною є структуризація ідеологій, яка може бути названа “підходом Ефендієва”. У розділі “Ідеологія в сучасному суспільстві” А.Г. Ефендієв обґрунтував трьохрядний поділ ідеологій: “Це може бути ідеологія всього людства, ідеологія конкретного суспільства, ідеологія класу, соціальної групи, прошарку” [7, 385]. Дослідник відзначає, що ідеологія має ніби кілька “рядів”.

Перший – базисний, загальнолюдський, в якому ідеологічно виражаються загальнолюдські гуманістичні цінності.

Суспільні (загальнонародні, загальнонаціональні) цінності, які найбільш послідовно фіксуються, зокрема, в конституції конкретної держави, є другим рядом ідеологій того чи іншого соціального суб'єкта. Ці цінності стають основою єдності, цілісності конкретного суспільства, гарантією його життєздатності. Загальнонаціональна (загальнонародна) ідеологія є системою аргументування, обґрунтування базисних, фундаментальних цінностей, норм, що поділяються всім суспільством, незалежно від соціального стану його членів, їх віку, місця проживання тощо.

Третій ряд “ідеології обґрунтовує бажані для даної соціальної групи форми соціального устрою суспільства, виражаючи специфічні соціально-групові, класові інтереси. Класові, групові ідеології висувуються політичними партіями, які прагнуть об'єднати навколо себе тих, хто розділяє загальні цінності, щоб боротися за політичну владу заради здійснення уявлень про бажаний варіант розвитку суспільства. При цьому в цивілізованому суспільстві розвиток соціально-групових, приватних ідеологій не повинен суперечити загальнонародним і загальнолюдським цінностям. Визнання цілісності та єдності держави, конституційного порядку є умовою ідеологічної діяльності окремих партій” [7, 385–386].

Завершуючи розгляд різноманітності ідеологій, вирізнімо, насамперед, зв'язок розмаїття культур, релігій та ідеологій.

По суті, ми спостерігаємо дивовижний процес стійкості традицій, норм, цінностей, способу життя у різних народів у різні періоди історії. Водночас, це і процес їх пристосування до умов життя, що змінюються: фактично ми починаємо описувати механізм адаптації людини, сім'ї, суспільства до нових чинників і умов середовища.

Говорити про безліч ідеологій, їх генез стало можливим, на нашу думку, тоді, коли було відкрито і вивчено безліч культур, безліч релігій, безліч міфів і безліч утопій.

Для світських (нерелігійних) ідеологій істотним стало дослідження зв'язку ідей і знаків, що і було здійснене М.Дж. Дежерандо: це відбулося в 1795 р. на конкурсі національного інституту Франції.

Вже через рік, 1796 р., А.Дестют де Трасі ввів у суспільствознавство термін “ідеологія” для конституювання самостійної сфери знань, яка вивчає походження і функціонування ідей у конкретному суспільстві [8, 340].

Важливими чинниками, що зумовили формування нерелігійних ідеологій, стали:

- посилення ролі раціоналізму в духовному виробництві;
- зміцнення наукових позицій в суспільних науках;

– зниження впливу релігійного світогляду.

У наслідок склалися три підходи до стимулювання генезису різних ідеологій світського характеру.

По-перше, в межах антропологічного підходу особлива увага була приділена розвитку науки, освіти. Це широкий спектр ліберальних, центристських і консервативних немарксистських ідеологій.

По-друге, оформився оригінальний підхід, який приділяє особливу увагу дослідженню взаємозв'язку економіки, влади з реальним положенням широких верств громадян. Це широкий спектр теорій марксистських ідеологій.

По-третє, виражаючи значну розбіжність у духовних практиках еліти і мас, у ХІХ ст. починає формуватися значна група закритих ідеологій (ідеології масонства, сіонізму та ін.).

По-четверте, своєрідним наслідком розвитку політичної і військової науки у спектрі світських ідеологій стало виокремлення політичної та військової ідеології.

По-п'яте, поєднання духовних практик, революційного руху, промислових революцій ХІХ ст. сприяло оформленню ідеологій тероризму і злочинності (згодом – міжнародного тероризму і організованої злочинності).

Підбиваючи підсумки у розгляді генезису феномена ідеології, особливу увагу звернемо на такі тези:

– ускладнення структури і змісту культур на межі ХVІІ і ХVІІІ ст. спричинило зміни у відносинах між людьми, особливо об'єднаних християнськими духовними принципами;

– послаблення релігійних світоглядів, дроблення цілісної картини світу в ХVІІІ ст. супроводжувалося трансформацією відносин співпраці і солідарності щодо тотальної конкуренції (дух протестантської етики);

– важливість збереження і розвитку самих культур зумовила необхідність створення і функціонування гнучкого й ефективного сучасного механізму прояву культур. Виникнення різних ідеологій означило перспективні передумови для збагачення духовних практик, для самозбереження і саморозвитку культур.

Отже, доходимо висновку, що для сучасних досліджень з ідеології є безперечним визнання того факту, що дати вичерпне універсальне визначення цьому поняттю й явищу принципово неможливо. Поняття “ідеології” охоплює складний комплекс явищ і чинників, які мають фізичну, психічну і соціальну природу. Ідеологічні форми мови і мислення є предметом вивчення семантики, синтаксису, логістики, лінгвістики та інших прикладних дисциплін. Зміст і функції ідей, складових основ ідеології, можна розглядати з позицій соціології, психології, історії тощо. Проте в процесі пізнання суті ідеологічних форм існує межа в науковій інтерпретації і формалізації, що зумовлено природою людської свідомості і мислення (неможливість верифікації форм несвідомого і, одночасно, процесу чистого мислення поза його формалізацією). У своїй основі ідеологія складається з принципово неверифікуємих думок надемпіричного характеру. У такій якості поняття ідеології має виражений феноменологічний характер (звідси – уявлення про ідеологію як про соціальний, психологічний тощо феномен).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Жовтун Д.Т.* Идеология: актуальные аспекты социологического анализа // Социология. – М., 2004.
2. *Eagleton T.* Ideology. An introduction. – L., 1996.
3. *Гириц К.* Идеология как культурная система // *Гириц К.* Интерпретация культур. – М., 2004.
4. *Ерасов Б.С.* Социальная культурология. – М., 2000.

5. *Парсонс Т.* Институционализация идеологий // *Парсонс Т.* О социальных системах. – М., 2002.
6. *Манхейм К.* Идеология и утопия // *Диагноз нашего времени.* – М., 1994.
7. *Эфендиев А.Г.* Идеология в современном обществе // *Общая социология.* – М., 2000.
8. *Москвичев Я.Н.* Идеология // *Социологическая энциклопедия: В 2-х тт.* – 2003. – М., Т. 1.